

1.2

Rahvastik

Allan Puur, Luule Sakkeus, Tiit Tammaru

Rahvastikukäsitluste keskmesse jõudis arenguidee demograafilise ülemineku teooria sõnastamisega 20. sajandi keskpaigas. Rahvastikuprotsessides ilmnevaid muutusi üldistades jõudsid Adolphe Landry (1934) ja Frank Notestein (1945) arusaamisele, et Euroopas ja eurooplastega asustatud ülemereriikides on aset leidmas pööre, mis mõne põlvkonna kestel viib kogu varasemas rahvastikuloos valitsenud olukorra süsteemsele muutumisele. Pöörde käigus asendub rahvastiku traditsiooniline taastetüüp, mida iseloomustab lühike eluiga ja kõrge sündimus, nüüdisaegse taastetüübiga, mille tunnusjoonteks on pikk eluiga ja madal sündimus.

Tagantjärele paistab selline asjade käik küllap enesestmõistetav, kuid demograafilise ülemineku teooria sõnastamise ajal polnud kaugeltki selge, kas tollal väikest riikide rühma hõlmanud suundumused saavutavad tõepoolest ülemaailmse leviku, olenemata eri ühiskondade poliitilisest ja majanduslikust korraldusest, kultuurist, usulistest tõekspidamistest jms. Teisele maailmasõjale järgnenud kümnenditel need kahtlused hajusid ja sealtpeale on rahvastikukäsitluses valdavaks arenguidee, mille järgi demograafiline süsteem läbib kõikjal põhijoontes sarnase evolutsioonilise muutuse (Lee, Reher 2011). See arusaam on ühtlasi riikide rahvastikuarengu võrdluse nurgakivi, mistõttu alustame ka käesolevat peatükki Eesti asendist selle rahvastikuloo suurmurrangu suhtes.

1.2.1

Demograafilisest minevikust tänapäeva

Tabel 1.2.1. esitab demograafilise ülemineku algusaja sündimusest lähtudes, tuginedes Euroopa demograafilist nüüdisajastumist kõige põhjalikumalt uurinud Princetoni projekti (1962–1984) tulemustele (Coale, Watkins 1986). See suure ajalis-ruumilise haardega võrdlusuring hõlmas muuhulgas ka Vene impeeriumi Euroopa-osa, mille koosseisu Eesti enne omariikluseni jõudmist kuulus. Princetoni projekti raames arendati ülemineku käsitlemiseks välja spetsiaalne demograafiliste näitajate süsteem, mis võtab lähtekohaks huteriitide (amišite sarnane usulahk USA-s ja Kanadas) loomuliku sündimuse 1920.–1930. aastatel (Coale 1973). Toonitagem, et tabelis esitatud demograafilise ülemineku algusaja määratlus ei tähistä sündimusülemineku algust, vaid ajamomenti, millal abielusündimus oli vähenenud kümnendiku võrra üleminekueelsest tasemest. Üleminekueelse sündimuse konkreetsest tasemest olenevata — traditsioonilise taastega rahvastikes on sündimus varieerunud väga laias ulatuses, alates keskmiselt 3–4 lapsest kuni keskmiselt 7–8 lapseni naise kohta — tähistas 10% piiri ületamine kõikjal madala sündimuse viiva režiimimuutuse pöördumatust.

Princetoni projekti tulemused paigutavad Eesti demograafilise nüüdisajastumise teerajajate hulka. Kogu

Tabel 1.2.1

Demograafilise ülemineku algusaeg sündimuse järgi. Eesti ja võrdlusriigid

Riik	Aasta
Prantsusmaa	1827
Belgia	1881
Šveits	1887
Eesti	1888
Saksamaa	1888
Läti	1892
Rootsi	1892
Inglismaa ja Wales	1892
Leedu	1895
Madalmaad	1897
Taani	1898
Norra	1903
Austria	1907
Ungari	1910
Uruguay	1910
Bulgaaria	1912
Soome	1912
Kreeka	1913
Itaalia	1913
Ukraina	1916
Portugal	1916
Hispaania	1920
Iirimaa	1922
Venemaa (Euroopa osa)	1922
Moldova	1927
Valgevene	1930
Singapur	1959
Lõuna-Korea	1962
Costa Rica	1965
Tšiili	1966

Allikas: Coale, Watkins (1986); Coale (1992); Caldwell (2006). Riigid on järjestatud vastavalt ajamomendile, millal abielusündimus oli vähenenud 10% võrra üleminekueelse tasemega võrreldes

ülejäanud Euroopast eraldi seisvat Prantsusmaad kõrvale jättes — ainus riik, kus pereplaanimise ilmingud olid laialdaselt täheldatavad juba 19. sajandi esimesel kolmandikul — kuulub Eesti järgmisesse riikiderühma, kus pööre nüüdisaegse rahvastikutaaste suunas oli hoo sisse saanud 1880. aastateks. Demograafilise ülemineku varast ajastust Eestis kinnitavad ka teistest koolkondadest lähtuvad ja erinevat demograafiliste näitajate süsteemi rakendanud käsitlused (Chesnais 1992; Reher 2004). Arvestades,

Tabel 1.2.2

Rahvastikuarengu põhinäitajad. Eesti ja võrdlusriigid

Riik	Rahvaarv (inimest)	Koguivne (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Loomulik tase (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Rändeivne (protsenti 2000.a. rahvaarvust)	Summaarne sündimuskordaja (last naise kohta)	Ajastus-korrigeeritud summaarne sündimuskordaja (last naise kohta)	Ena vanus esmas-sünnil (aastat)	Aielu-välilste sündide osakaal (protsenti)	Keskmine eeldatav eluiga, mehed (aastat)	Keskmine eeldatav eluiga, naised (aastat)	Imiku-suremuskordaja (promilli)	Eakate 65+ osakaal (protsenti)	Linna-rahvastiku osakaal (protsenti)
	2000 -2011	2000 -2011	2000 -2011	2011	2008	2008 -2010	2011	2011	2011	2011	2011	2011	2010
Austria	8 443 018	5,5	0,3	5,2	1,42	1,67	28,2	40	78,3	83,9	3,6	17,6	67
Belgia	11 041 266	7,8	2,0	5,8	1,84	1,93	...	49	77,6	83,0	3,3	17,1	97
Bulgaaria	7 327 224	-10,5	-5,7	-4,8	1,51	1,64	25,1	56	70,7	77,8	8,5	18,5	73
Eesti	1 294 544	-5,7	-2,5	-3,2	1,52	1,93	26,4	60	71,2	81,1	2,5	17,7	69
Hispaania	46 196 276	15,3	2,5	12,8	1,36	1,54	29,3	34	79,4	85,4	3,2	17,1	77
Holland	16 730 348	5,5	4,1	1,4	1,76	1,83	29,2	45	79,4	83,1	3,6	15,6	83
Iirimaa	4 582 769	21,3	11,8	9,5	2,05	2,10	...	34	78,3	82,8	3,5	11,5	62
Island	319 575	14,5	11	3,5	2,02	2,41	26,4	65	80,7	84,1	0,9	12,3	94
Itaalia	60 820 764	6,8	-0,3	7,1	1,39	1,51	...	26	79,4	84,6	3,7	20,3	68
Kreeka	11 290 935	3,6	0,3	3,3	1,43	1,66	28,5	8	78,5	83,1	3,7	19,3	61
Küpros	862 011	24,8	6,1	18,7	1,35	1,73	27,5	17	79,3	83,1	3,1	12,7	70
Leedu	3 007 758	-14,4	-3,2	-11,2	1,76	1,84	26,6	30	68,1	79,3	4,2	17,9	67
Läti	2 041 763	-14,3	-5,4	-8,9	1,34	1,70	24,4	45	68,6	78,8	6,6	18,4	68
Luksemburg	524 853	21,0	4,9	16,1	1,52	2,05	29,0	34	78,5	83,6	4,3	13,9	85
Malta	416 110	9,4	2,9	6,5	1,38	1,60	...	23	79,2	83,6	6,1	15,5	95
Moldova	3 559 541	-2,3	-1,3	-1,0	1,27	1,49	...	23	66,9	75,0	11,0	10,0	47
Norra	4 985 870	11,3	4,4	6,9	1,88	2,08	27,7	55	79,1	83,6	2,4	15,1	79
Poola	38 538 447	0,7	0,3	0,4	1,30	1,60	25,8	21	72,6	81,1	4,7	13,5	61
Portugal	10 541 840	3,4	0,3	3,1	1,35	1,61	27,9	43	77,6	84,0	3,1	19,1	61
Prantsusmaa	63 460 768	7,8	5,1	2,7	2,03	2,12	28,6	55	78,3	85,3	3,5	16,9	85
Rootsi	9 482 855	7,0	1,6	5,4	1,90	1,97	28,9	54	79,9	83,8	2,1	18,5	85
Rumeenia	21 355 849	-4,9	-2,2	-2,7	1,25	1,46	24,8	30	71,0	78,2	9,4	14,9	53
Saksamaa	81 843 743	-0,4	-2,1	1,7	1,36	1,68	29,1	34	78,4	83,2	3,6	20,6	74
Slovakkia	5 404 322	0,1	0,6	-0,5	1,45	1,70	26,7	34	72,3	79,8	4,9	12,6	55
Sloveenia	2 055 496	3,4	0,5	2,9	1,56	1,71	28,2	57	76,8	83,3	2,9	16,5	50
Soome	5 401 267	4,4	2,1	2,3	1,83	1,91	28,2	41	77,3	83,8	2,4	17,5	84
Suurbritannia	62 989 550	7,2	3,2	4,0	1,97	2,12	...	47	78,7	82,6	4,3	16,7	80
Šveits	7 954 662	11	2,3	8,7	1,52	1,69	29,9	19	80,5	85,0	3,8	16,9	74
Taani	5 580 516	4,7	1,9	2,8	1,75	1,98	28,4	49	77,8	81,9	3,5	16,8	87
Tšehhi	10 505 445	2,2	-0,3	2,5	1,43	1,81	27,4	42	74,8	81,1	2,7	15,6	73
Ukraina	45 453 282	-8,0	-7,2	-0,8	1,46	1,60	...	22	66,0	76,0	9,0	15,3	69
Ungari	9 957 731	-2,6	-4,3	1,7	1,23	1,66	27,7	42	71,2	78,7	4,9	16,7	69
Valgevene	9 465 150	-5,5	-4,8	-0,7	1,51	1,68	...	19	64,7	76,9	3,8	13,8	75
Venemaa	143 056 383	-1,7	-5,2	3,5	1,54	1,66	24,8	25	63,0	74,8	7,3	12,8	74

Allikad: Council of Europe (2006). Recent Demographic Developments in Europe 2005. Strasbourg: Council of Europe Publishing; Eurostat (2012). Statistics database (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>); Human Fertility Database (2012) (www.humanfertility.org); Human Mortality Database (2012) (www.mortality.org); United Nations (2011). World Population Prospects. New York: United Nations Population Division; Vienna Institute of Demography (2012). European Demographic Data Sheet 2012. Eesti ja teiste riikide statistikaametid; autorite arvutused.

et muutuste tegelik algus on 10% piiri ületamisest varasem ning samuti seda, et rahvastikutaste kahest komponendist käivitub varem suremuse vähenemine, võib Eesti demograafilise nüüdisajastumise algusmomendi asetada 1860. aastatesse (Katus 1994; 2000). Sellist dateeringut toetavad ka sündimuse ja suremuse üldkordajate aegread, mis ulatuvad Eesti puhul 18. sajandisse (Palli 1997).

Demograafilisele nüüdisajastumisele iseloomulik suremuse ja sündimuse ühesuunaline ning kiire vähenemine kestis Eestis 1930. aastateni. Sarnaselt enamiku Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega, samuti Läti ja Tšehhiga langes Eesti sündimus Teise maailmasõja eelsel kümnendil esmakordselt taastetasemest madalamale. Vastavat ajamomenti loetakse kokkuleppeliselt piiriks rahvastikutaste vana ja uue režiimi vahel. Ülejäänud Ida-Euroopa maades, samuti kõikjal Lõuna-Euroopas jõuti selle tähtseni üldjuhul 1970.–1980. aastatel. Muijal maailmas, kui Euroopa päritolu rahvastikuga ingliskeelsed maad välja arvata, jääb demograafilise režiimi vahetumine märksa hilisemasse aega. Princetoni projekti kriteeriumist (abi-elusündimuse 10-protsendine vähenemine) lähtudes saab üksnes Jaapani puhul kõnelda enne Teist maailmasõda alanud pöördest. Ladina-Ameerika ja Aasia maad sisenesid uude arengujärku valdavalt 1960.–1970. a-il, viimase maailmajaona jääb Aafrika riikides sündimuse pöördumatu vähenemise algus 1970.–1990. aastatesse.

Demograafilise režiimimuutuse ajaraam ja laad jääb riikide demograafilise olukorra mõistmise võtmeks ka pärast seda, kui ülemineku ise on seljataha jäänud. Nii määrasid ülemineku varane ajastus ja mitmete teiste pioneerriikidega sarnanev tagasihoidlik rahvastikukasv ülemineku vältel ette ära suure osa Eesti järgnevast demograafilisest arenguväljast. Muuhulgas on see ka üheks põhjuseks, miks eestlased kuuluvad tänapäeval nende väheste rahvaste hulka, kelle arvukus pole sõjaeelset taset saavutanud.

Demograafilise ülemineku väga erinev ajastus on samuti põhjuseks, mis ei võimalda tuua otseseid paralleele Eesti ja käesolevas aruandes kaugemate võrdlusriikide hulka arvatud Aasia ja Lõuna-Ameerika maade tänase rahvastikuolukorra vahel. Lõuna-Koreas, Singapuris, Costa Ricas ja Tšiilis algas demograafilise režiimi muutus pärast Teist maailmasõda, veel 1950. a-te lõpul ja 1960. a-te algul sündis neis riikides keskmiselt 5,5–7,2 last naise kohta. Järgnenud kiire nüüdisajastumine viis sündimuse taastetasemest madalamale Lõuna-Koreas ja Singapuris 25–30 aastaga, Costa Ricas ja Tšiilis 40–50 aastaga. Kõigis neis riikides astusid 20. sajandi viimasel veerandil ellu läbi aegade suurimad põlvkonnad, mis on olnud kiire majandusliku ja sotsiaalse arengu eelduseks. Eesti rahvastikuloos jääb samalaadne ajavahemik 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi algusse, meie suurearvuliste põlvkondade saavutuseks on omariikluse loomine ja edu Vabadussõjas.

1.2.2

Rahvastikuareng üleminekujärgsel ajastul

Demograafilise ülemineku ajaraami kõrval on Eesti asendit riikidevahelistes võrdlustes teise keske tegurina mõjutanud riigi ja ühiskonna arengu katkelisus. Ülemineku lõpulejõudmine ja uue demograafilise ajajärgu algus langes Eesti puhul kokku omariikluse kaotusega. Ühis-

konnamuutuse ja pool sajandit valitsenud okupatsioonide mõju rahvastikuarengule kujunes kokkuvõttes küllalt ulatuslikuks ning see pärand on oluline ka iseseisvuse taastamisele järgnenud suundumuste ja tänase olukorra mõtestamisel.

Nende taustamõjude eritlemiseks on peatüki järgmistes osades kõrvutatud peamisi rahvastikutrende Eestis ja Euroopa neljas ajaloolis-geograafilises piirkonnas — Põhja-, Lääne-, Ida- ja Lõuna-Euroopas. Lisaks Eesti asendile toob selline vaatenurk esile ka Euroopa rahvastikupildis alates 1960. a-te algusest aset leidnud üldised teisenemised. Arvandmete esituses piirdatakse trükimahu kokkuhoiu huvides kõige värskema ajaseisuga (**tabel 1.2.2**). Aruande ilmumisaeg võimaldas kasutada riikide uute rahvaloenduste tulemusi ning võtta sel alusel esmakordselt kokku Eesti rahvastikumuutused ajavahemikus 2000–2011. Lühidalt on selgitatud ka rahvastikuprotsesside iseloomustamiseks kasutatud mõõdikute sisu.

1.2.3

Sündimus ja pereprotsessid

Sündimustaseme kajastamiseks on **joonisel 1.2.1** esitatud summaarne sündimuskordaja, mis võtab kalendriaasta sündimuse kokku oodatava laste arvu kaudu. Kordaja näitab, kui palju lapsi sünniks ühel naisel keskmiselt eeldusel, et konkreetsele aastale iseloomulikud käitumismallid püsivad muutumatuks terve põlvkonna reproduktiivse vältel. Summaarse kordajaga on tihedasti seotud taastetaseme mõiste, mis tähistab vanemate põlvkonna asendamiseks vajalikku keskmist laste arvu. Veidi paradoksaalselt sõltub see tarvilik miinimum aga peamiselt suremusest, mitte sündimusest. Kui tänapäeva madala suremuse puhul piisab vanemate põlvkonna asendamiseks keskmisena veidi vähem kui 2,1 sünnist naise kohta (arenenud riikides elab üle 99% lastest täiskasvanueani), siis enne demograafilist üleminekut kulus vanemate asendamiseks laste suremusest olenevalt 3,5 kuni 6 või isegi enam sündi.

Euroopa suurte piirkondade taustal eristub Eesti sündimuseareng mitme tähelepanuväärse omapäraga. Esiteks, sõja lõpust 1960. aastate teise pooleni püsis Eesti sündimus valdavalt taastetasemest allpool, olles sel ajavahemikul üks madalamaid nii Euroopas kui maailmas. Tõenäoliselt põhjustas selle kõrvalekalde ühiskonna pealesunnitud ümberkorraldamine (Klesment 2010). Rahvastikuarengult Eestiga ajalooliselt sarnastes Põhja- ja Lääne-Euroopa maades, kus sündimus oli 1930. a-il langenud samuti taastetasemest madalamale, järgnes sõjale beebibuum, mis viis sündimuse 20–25 aastaks taastetasemest kõrgemale (olenevalt riigist 2,5–2,9 last naise kohta). Teisel põhjusel — nimelt seetõttu, et demograafiline režiimimuutus oli alles käimas — oli samal tasemel ka Lõuna-Euroopa sündimus. Vastupidiselt levinud ettekujutusele ida ja lääne vahelistest erinevustest oli sündimus Ida-Euroopas 1960. a-il ülejäänud piirkondadest madalam.

1970.–1980. aastatel olukord muutus. Eesti sündimustase nihkus madalamate hulgast ülemisse ossa. Sama kehtib Ida-Euroopa kohta tervikuna. Põhjuseks oli nii Eesti sündimuse suurenemine (8% võrra, võrreldes 1960.

a-tega), mis tõstis sündimuse 1970.–1980. aastate keskmisena taastetasemele, kuid veel tähtsamat rolli mängis kõnealuse asendivahetuse puhul siiski Euroopa teiste piirkondade sündimuse kahanemine. Nii järgnes beebibuumile uus rahvastikuarenguline muutustelaine, mida täna tuntakse teise demograafilise üleminekuna ning mis tõi endaga kaasa summaarse sündimuskordaja (s.o oodatava laste arvu) languse allapoole taastetaset (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1995). Nagu nõ esimene demograafiline üleminek, sai ka see laine alguse Põhja- ja Lääne-Euroopast ning levis hiljem teistesse piirkondadesse.

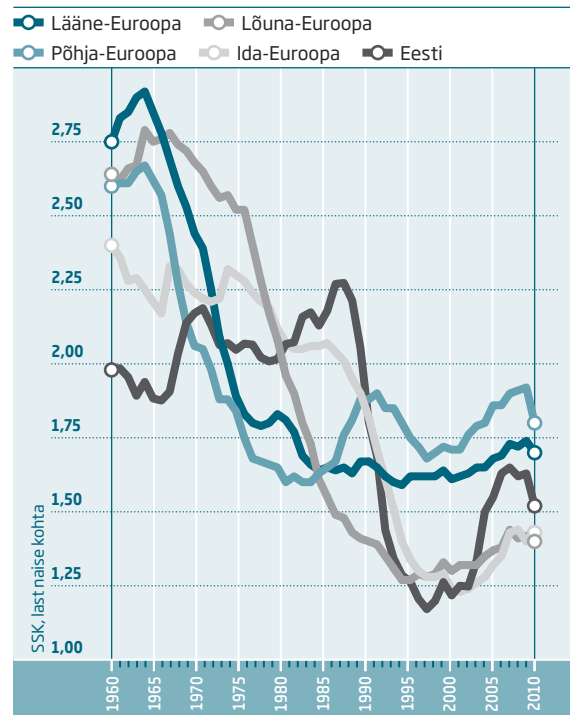
Kuigi taastetasemest mõõdukalt madalamat sündimust võis mitmes Ida-Euroopa riigis täheldada juba 1980. a-il, oli järsu sündimuslanguse käivitavaks põhjuseks 1990. a-te ühiskonnamuutus. See kehtib täiel määral ka Eesti suhtes, kus langus kujunes 1980. a-te suhteliselt kõrge lähtetaseme tõttu piirkonna keskmisest suuremaks. Sündimuse kiire vähenemise ajajärk jääb Eestis 1990. a-te esimesse poolde, madalaimale tasemele jõudis summaarne sündimuskordaja 1998. a (1,28 last). 21. sajandi algul hakkas sündimus suurenema. Sündimuse tõus leidis aset kõigis Euroopa regioonides, kuid nii nagu eelnev langus, osutus ka tõus Eestis keskmisest mõnevõrra jõulisemaks. Selle tulemusena väljus summaarne kordaja „ülimaldala” sündimuse tsoonist (1,3 last naise kohta või vähem) ja oli aastatel 2007–2010 pisut enam kui 1,6 last (78–79% taastetasemest). Euroopa Liidu idapoolsete liikmesriikide seas oli Eesti sündimus 21. sajandi alguskümnendi vältel kõrgeim.

Nüüdis-Euroopa sündimuskardil — ühel pool Põhja- ja Lääne-Euroopa taastetasemest 10–15% võrra madalama sündimusega, teisel pool Lõuna- ja Ida-Euroopa keskmiselt 30–35% vajakuga — liikus Eesti 2000. aastate tõusu tulemusena esimese rühma poole (joonis 1.2.1). Sündimustrendi uusim korrektsioon pärast 2008. aastat paraku peatas selle liikumise. Kuigi eestlastel saavutas summaarne kordaja just sel ajal lokaalse kõrgpunkti (2010. a 1,76 last naise kohta), on viimased aastad toonud endaga sündimuse vähenemise. 2011. a oli summaarne kordaja võrreldes 2008. aastaga 8% võrra madalam ja 2012. aasta toob langusele lisa. EL-i Ida-Euroopa liikmete võrdluses on see Eesti jaoks tähendanud esikoha loovutamist ja taandumist kolmandale positsioonile (tabel 1.2.2).

Eesti, samuti Euroopa piirkondade sündimustrendi suunamuutuste mõjutegurid on mitmeplaanilised ja nendest ülevaate andmine eeldaks pikemat põiget erialakirjandusse. Ühest lihtsast, kuid väga olulisest otsesest mõjurist — sünniajastusest — ei saa siiski mööda minna ka põgusas käsitluses (Billari jt 2006). Kui muudesse täiskasvanurollidesse kasvamiseks tarvilik aeg maha arvata, võib lapsevanemaks saamise moment tänapäeva vähe- lapselise peremudeli puhul üsna pikas vanusevahemikus varieeruda. Seda tõendab joonis 1.2.2, mille kohaselt on sünniajastus teinud Euroopas pärast Teist maailmasõda läbi kaks vastandlikku arengujärku. Euroopa idaosa liigendanud Hajnali joonest (vt juuresolev kaart) lääne pool asunud maades lõppes 1950.–1960. a-tel nn malthusliku abielumudeli valitsemisaeg. Abielu „kättesaadavuse” paranemine avas omakorda tee sündimuse noorenemisele ja paiguti 20–25%-ni küündinud lastetusmäärade vähenemisele, mis koos seletavad ära suure osa beebibuumi ajajärku kõrgest sündimusest Põhja- ja Lääne-Euroopas.

Joonis 1.2.1

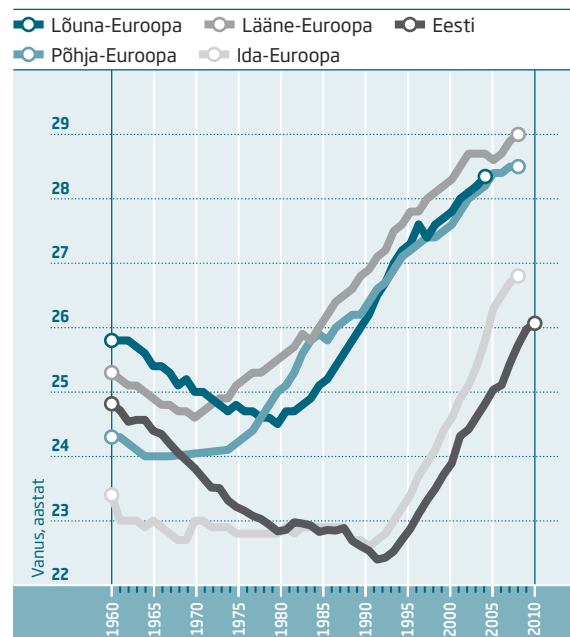
Summaarne sündimuskordaja.
Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

Peatükis on Euroopa piirkondade määratlemise aluseks järgmine liigitus: **Põhja-Euroopa** – Taani, Soome, Norra, Rootsi; **Lääne-Euroopa** – Austria, Belgia, Tšehhi, Saksamaa, Suurbritannia, Prantsusmaa, Iirimaa, Luksemburg, Holland; **Ida-Euroopa** – Bulgaaria, Tšehhi, Ungari, Leedu, Läti, Poola, Rumeenia, Slovakkia, Sloveenia; **Lõuna-Euroopa** – Hispaania, Kreeka, Itaalia, Portugal. Vältimaks suuremate riikide domineerimist on piirkondade näit- arvud arvatud riikide näitajate lihtsa aritmeetilise keskmisena.

Joonis 1.2.2

Ema vanus esmassünnil.
Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

1970. aastate algul asendus sünniajastuse noorenemine mõlemas nimetatud piirkonnas vastupidise suundumusega. Sama kümnendi lõpul jõudsid ajastustrendi pöördpunkti Lõuna-Euroopa maad ning viimasena 1990. a-te alguses valdav enamik Ida-Euroopa maadest. Selle universaalse, hilisele sünniajastusele viiva suundumuse taustal paistab Eesti silma omalaadse rühmavahetusega. Sarnaselt teiste Hajnali joonest lääne pool asunud ja malthusliku abielumudeli levialasse kuulunud maadega toimus Eestis 1950.–1960. a-il abiellumuse ja sündimuse noorenemine, sünniajastuse poolest oli Eesti tollal üsna sarnane Lääne-Euroopaga. Järgmisel kümnendil see sarnasus aga kadus ja 1980. aastateks oli Eesti naiste vanus emakssaamisel jõudnud Ida-Euroopa keskmise lähedale. Selline noor sünniajastus valitses Eestis kuni ühiskonna uue järsu muutuseni 1990. a-il, mis kõrvaldas varast laste sündi stimuleerinud mehhanismid (Katus jt 2007).

Võrreldes 1990. a-te algusega on laste sünnitamine liikunud praeguseks ligi nelja aasta võrra hilisemasse ikka (2011. a 26,4 aastat). See nihe on endaga kaasa toonud sündimustaseme tavapäraste näitajate, sealhulgas summaarse kordaja süstemaatilise nihke madalama suunas (Bongaarts, Sobotka 2012). Selle nihke mõju näitlikustamiseks on **tabelis 1.2.2** esitatud lisaks tavapärasele (vaatluslikule) ka laste sünnitamise vanuse tõusu mõjust puhastatud sündimuskordaja. Viini Demograafiainstituudi teostatud arvutuste kohaselt ületas Eesti sel viisil korrigeeritud summaarne sündimuskordaja vaatluslikku 18% võrra ja ulatus 1,9 lapseni (2008).

Korrigeeritud sündimuskordaja (1,9 last) peegeldab Eesti sündimustaset majanduslanguse eelõhtul ilma sünniajastuse vähendava mõjuta. Toodud hinnangu tõelähedust kinnitavad ka põlvkonna-analüüsi tulemused, mille kohaselt 1970. a-te algupoolel sündinute — need on esimesed põlvkonnad, kelle reproduktiiviga mõodus valdavalt uutes ühiskondlikes oludes — lapsesuseks töötab kujuneda kogurahvastikus 1,80–1,85 last naise kohta, eestlastel veidi enam (Puur, Rahnu 2011). Tõe kriteeriumiks nende arvutuslike näitajate osas on põlvkonnasündimuse andmed uues rahvaloenduses, nende andmete avaldamisjärg jõuab kätte paraku alles pärast käesoleva aruande ilmumist.

Kui sündimuse seni käsitletud aspektid määravad rahvastikuarengu kestlikkuse, siis riikidevahelises võrdluses tõuseb Eesti kõige enam esile väljaspool registreeritud abielu sündivate laste osakaalu poolest (**tabel 1.2.2**). Viimastel aastatel on see näitarv kogurahvastikus 60% lähedal (eestlastel 65–66%), millega Eesti pakub konkurentsi Euroopas esikohta hoidvale Islandile (65%). Et valdav enamik abieluvälistest lastest ei sünni üksikvanematele, vaid kooselupaaridele, siis iseloomustab abieluväliste sündide suhtarv seda, et vabaabielul põhinev peremudel on ühiskonnas aktsepteeritud ja levinud. Teise demograafilise ülemineku käsitlusest lähtudes tundub tegu olevat ühe nüüdisaja universaalse suundumusega, mis ei kuuluta siiski pereväärtuste kadu, vaid märgib pigem veel ühte sammu pereinstituutsiooni pikaajalise muutumise teel (Kertzer, Barbagli 2003; Nazio 2008). Euroopa piirkondadest on sel teel kõige kaugemale liikunud Põhjala ja eeltoodu valgusel võib selle trendi loojate hulka arvata ka Eesti.

Hajnali joon

Hajnali joon on üks pikemaajalisi demograafilisi lahkmeejooni Euroopas. Sellest lääne pool kinnistus 17.-18. sajandil suhteliselt hiline (keskmine abiellumisvanus naistel üle 23, tihti 25–26 aastat) ja kõrge vallalismsääraga (üle 10% põlvkonnast, sageli 15–20%) nn malthuslik abielu. Hajnali joonest ida pool jätkus varase (vanus 18–20 aastat) ja kõikse (vallalisi 2–5%) abielu traditsioon. Malthusliku abielu tekkimisele pani aluse suremuse vähenemine ja rahvaarvu kasvu kiirenemine, mis sai alguse Hajnali joonest lääne pool. Neil aladel valitsenud neolokaalne peremoodustus (eeldas abielujate omaette elama asumist ja iseseisva majapidamise loomist) võimaldas demograafilisel süsteemil kohaneda rahvaarvu kasvu kiirenemisest tingitud elatusvahendite (sh põllumaa) kättesaadavuse suhtelise halvenemisega abiellumisea tõusu ja vallalismsäda suurenemise abil. Suremuse vähenemisest lähtuva põhjusliku seose tõttu on malthuslik abielu teket peetud mõnikord ka demograafilise ülemineku alguseks Euroopas (Coale 1973). Kuigi malthusliku abielu ning koos sellega Hajnali joon lakkas pärast Teist maailmasõda eksisteerimast, võib selle järelkajastusi leida ka tänapäevastes demograafilistes mustrites (Puur jt 2012).

Allikad: Hajnal (1965); Plakans, Wetherell (2005).

1.2.4 Suremus

Rahvastikutaaste teise põhikomponendi, suremuse osas võib viimase poolsajandi samuti jaotada mitmeks erioluliseks järguks. Eesti asend Euroopa rahvastikukaardil on selle aja vältel sündimusega võrreldes siiski vähem muutunud. **Joonisel 1.2.3** esitatakse suremusareng keskmise eeldatava eluea kaudu, mis sarnaselt oodatavale laste arvule (summaarne sündimuskordaja) keskendab rahvastikutuotsessi detailirohke mustri ühte arvnahtajas.

1950. a-te lõpuks oli Eesti taastunud kriisist, mis paikas suremuse 1940. a-te keskpaigas ajutiselt tagasi Esimese maailmasõja järgsele tasemele (Mertelsmann 2011). Aastaks 1960 oli eeldatav eluiga pikenenud meestel 64,7 ja naistel 73 aastani, mis tagas Eestile rahvusvahelistes võrdlustes küllalt hea positsiooni. Naiste eluiga oli võrreldav tollase Lääne-Euroopa keskmisega, sõjas ja repressioonides tugevasti kannatanud meeste puhul ulatus mahajäämus Põhja- ja Lääne-Euroopast 3–5 aastani. Paraku jäi eluea seekordne pikenemine Eestis lühiajaliseks. 1960. a-te keskpaiku algas rahvastiku suremuse languses seisak, mis 1970.–1980. a-tele laienes kogu Ida-Euroopale. Seda võib võtta kinnituseks tollase ühiskonnamudeli ja tervishoiukorralduse arenguvõimetuse kohta (Coleman 2006). Nagu joonisel paistab, avaldus seisak Eestis mõnevõrra reljeefsemalt kui piirkonnas keskmiselt.

Järjepideva arenguga maades saabus 1970. aastatel keskmine eluea pikenemise uus järk, mis seondub peamiselt südame-veresoonkonna haigustest põhjustatud suremuse vähenemisega (Vallin, Meslé 2005). Lahknevate suundumuste tagajärjel oli Euroopas 1980. a-te lõpuks kujunenud sügav ida-lääne-vaheline terviselõhe, mille kahandamiseks on kulunud kaks viimast kümnendit. Huvitav on seejuures märkida, et kui sündimuses tõi režiimivahetus kõigis endise idabloki maades kaasa põhijoontes samalaadse trendi, siis suremuse puhul arengusuunad lahknesid. Poolas, Slovakkias, Sloveenias ja Tšehhis pöördus eluiga ühiskondlike muutuste järel peatselt tõusule, kuid endise Nõukogude Liidu riikides töid ümberkorraldused kaasa

eluea märgatava lühenemise. Mõne riigi (nt Bulgaaria, Ungari) olukorda iseloomustas 1990. a-te algupoolel jätkuv seisak eluea näitajates.

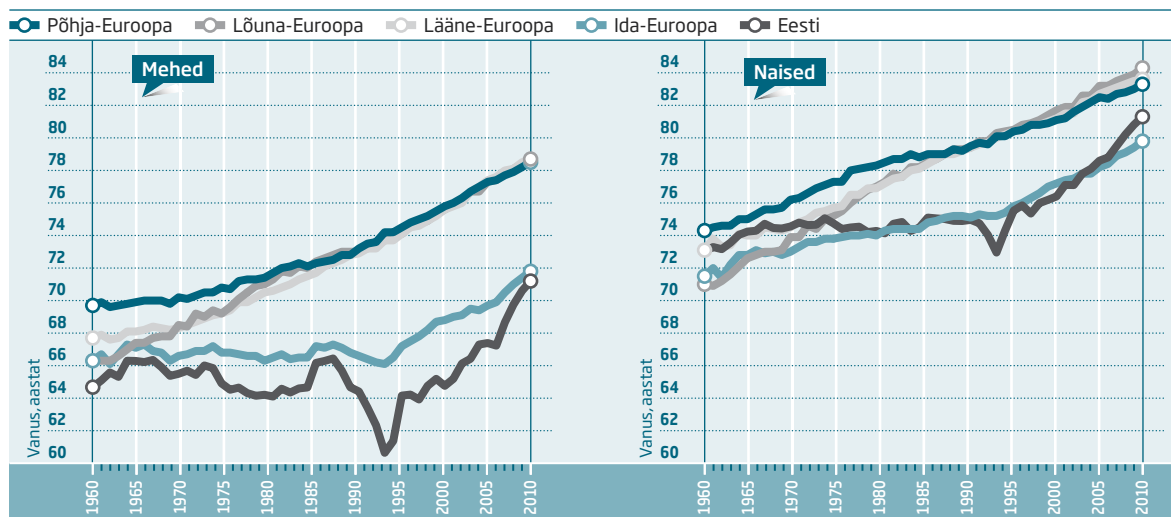
Eestit paistab sel ajajärgul silma suremusnäitajate kõikumusega. Keskmine eluiga lühenes järsult, jõudes 1994. a meestel 60,5 ja naistel 72,7 aastani. Kesk-Euroopa siirderiikide taustal annab eluea sedavõrd ulatuslik lühenemine tunnistust nii ühiskonnamuutuse kiirusest kui ka raskustest sellega kohanemisel, eriti puudutas see paremas tööeas mehi. Kriisi järel, 1990. aastate teisest poolest on eluiga aga jõudsalt pikenenud ning 2011. a ulatus see meestel 71,2 ja naistel 81,1 aastani (eestlastel 72,4 ja 81,8). Positiivse arengu veduriteks on olnud südame-veresoonkonna haigustesse ja välispõhjustesse (õnnetusjuhtumid, tapmised, enesetapud) suremuse vähenemine. Asjatundjate hinnangul ei ole asetleidnud muutus pelgalt kvantitatiivne, vaid tähistab sisenemist uude, kardiovaskulaarse ja inimtegurilise suremuse vähenemise arengujärku (Jasilionis jt 2011).

Riikidevahelistes võrdlustes on nimetatud suundumuste tulemusena eriti tõhusalt paranenud Eesti naiste aetus. EL-i idapoolsetest liikmesmaadest on naiste keskmine eluiga Eesti omast pikem üksnes Sloveenias, eluea mahajäämus Põhja- ja Lääne-Euroopa keskmisest on naiste osas vähenenud kahele aastale. Ehkki meeste eluea pikenemine on alates 1990. a-te keskpaigast olnud isegi suurem, jäi meestel Ida-Euroopa keskmisest 2011. a veel mõnevõrra puudu. Jätkuvalt suur, 6–7-aastane mahajäämus Euroopa ülejäänud piirkondadega võrreldes osutab meeste suremuse vähendamisele kui ühele peamisele reservile, mille arvel Eestil oleks võimalik oma inimarengu taset märkimisväärselt parandada.

Tabelis 1.2.2 on toodud ka imikusuremuskordaja (so esimesel eluaastal surnud laste ja elussündide suhtarv) värskeim seis, mis rahvastiku suremusvõrdlustes on eeldatava eluea kõrval teine laialdaselt kasutatav näitaja. See mõõdik kuulub nende vähestest hulka, mille näidust (2011. a 2,5‰) pole enam võimalik välja lugeda Eesti arengu katkulisust. See on ka mõistetav, sest erinevalt vanematest põlvkondadest ei ole sündinud laste tervises läbielatud ajajärgude pitserit.

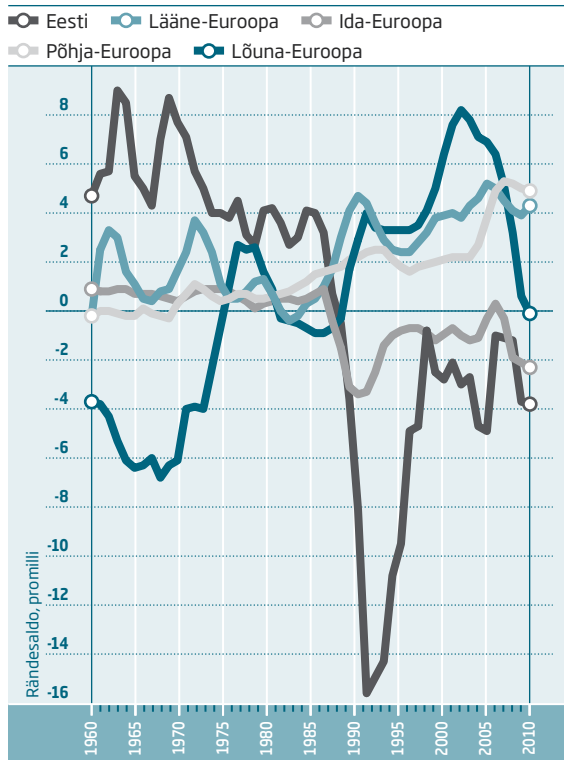
Joonis 1.2.3

Keskmine eeldatav eluiga. Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

Joonis 1.2.4

Rändesaldo. Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

1.2.5

Ränne ja linnastumine

Teise maailmasõja järel elas väljaspool Eesti piiri ligikaudu 200 000 eestlast, neist 110 000 Venemaal ja 90 000 lääneriikides (Tammaru, Kumer-Haukanõmm, Anniste 2010). Venemaa eestlaskond oli tekkinud demograafilise ülemineku aegse väljarände tulemusena, lääneriikides aga peamiselt 1944. aasta suure põgenemise ajal. Linnastumise tase oli Eestis sarnaselt paljudele Ida-Euroopa riikidele madal, iseseisvuse lõpuaastatel elas linnades ligikaudu iga kolmas Eesti elanik.

Eesti hõivang NL-i koosseisu mõjutas rännet teistest rahvastikuprotsessidest enam: algas aastakümneid kestnud suur sisseränne Venemaalt ja teistelt endise NL-i aladelt. Tegemist oli algselt suuresti riigi ja ettevõtete poolt organiseeritud rändega, mistõttu paljud Eestisse saabunud ei jäänud siia alatiseks, vaid lahkusid mõne aja pärast. Ühtekokku saabus nõukogude aastatel Eestisse 1 600 000 inimest ning lahkus 1 260 000 inimest, rändesaldo oli positiivne 340 000 inimese võrra (Sakkeus 1991). Sisserändes oli oma osa ka Venemaa eestlaste tagasirändel, kokku naasis Eestisse sõjajärgsel perioodil 52 000–54 000 eestlast (Kulu 1997). Intensiivset rännet Venemaalt teistele NL-i aladele toetas kuni 1960. aastateni Venemaa rahvastiku demograafilisest üleminekust põhjustatud kiire kasv (Rõbakovskii 1987). Seejärel muutus Venemaa rändesaldo enamiku tolleaegsete liiduvabariikide suunal negatiivseks, ainult Eestis, Lätis ja Leedus ületas sisseränne väljarännet kuni 1980. a-te lõpuni. Siiski oli rändesaldo 1970.–1980. a-tel ka Eestis ja teistes Balti riikides oluliselt väiksem kui nõukogude aja algul.

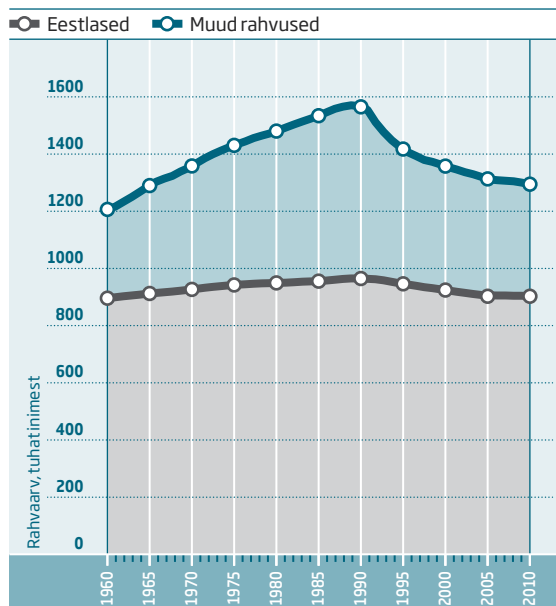
Euroopa põhiregioonide võrdluspeeglis eristub Eesti kuni iseseisvuse taastamiseni suure rändekasvu poolest (joonis 1.2.4). Lääne- ja Põhja-Euroopas oli rändesaldo samuti positiivne, kuid väiksem kui Eestis. Ida-Euroopa maade välisrände saldo oli tollal riigipiiride suletuse tõttu nullilähedane, enamik neist jäi nõu rahvuse riikideks. Suurimad muutused rahvastikurändes toimusid sel perioodil aga Lõuna-Euroopas. Kuni 1970. aastateni oli Lõuna-Euroopa näol tegemist väljarändepiirkonnaga, kusjuures oluline oli selle regiooni puhul Euroopa-sisene ränne. Suund Lõuna-Euroopast Lääne-Euroopasse oli sel ajal Euroopa rändes valitsev (Castles, Miller 2008), võrreldav tänase domineeriva rändesuunaga Ida-Euroopast Lääne-Euroopasse. Alates 1970. a-test muutusid Lõuna-Euroopa riigid sisserändepiirkonnaks.

Pikaajalise sisserände tõttu oli välissündinud rahvastiku osakaal taasiseseisvumise ajal Eestis üks kõrgemaid Euroopas, väljaspool Eestit oli sündinud iga neljas elanik. Näiteks Saksamaal oli samal ajal välissündinute osakaal 13%, Rootsis 14% ja Soomes vaid 4%. Euroopa riikide hulgas oli välissündinute osakaal vaid Luksemburgis (30%) suurem kui Eestis ja Lätis ja meiega võrreldav oli see näit Šveitsis (21%). Kuna 1945. a moodustasid ligikaudu 97% Eesti elanikkonnast eestlased, siis näitab ajavahemikus 1960–2011 toimunud muutusi põlisrahvastiku ja välispäritolu rahvastiku (välissündinud ja nende järelpõlv) arvulises vahekorras küllalt täpselt eestlaste ja muude rahvuste arvu kajastav joonis 1.2.5.

Eestisse sisserändajad asusid elama valdavalt linnades, kus eestlaste osakaal langes 1980. a-te lõpuks keskmiselt 51%-le, Tallinnas ja Ida-Virumaa linnades aga veelgi madalamale. Asustussüsteemi seisukohalt oli sisserände tulemuseks linnarahvastiku osakaalu kiire kasv vaatamata tagasihoidlikule Eesti-sisesele maa–linn rändele. Maa–linn ränne oli suhteliselt väike ka enami-

Joonis 1.2.5

Rahvaarv, eestlaste ja muude rahvuste arv. Eesti 1960–2011

kus Ida-Euroopa maades, tingituna korterikitsikusest linnades ning madala efektiivsusega, palju töökäsi nõudnud põllumajandussektorist. Asustussüsteemis oli selle tagajärjeks süsteemispetsiifiline ilming — alalinnastumine (Szelenyi 1996). Riikidevahelistes võrdlustes võib selle nähtuse pärandit märgata ka praegu (tabel 1.2.2).

Linnade rahvuskooresseis teisenemine, eluasemekitsikus ja korterijärjekorrad, kõrghariduse elitaarsus ja tootlusprobleemist tingitud põllumajanduse tähtsuse kasv 1970.–1980. a-il kinnistas maal elavaid eestlasi maaelu külge ning meelitas linnas elavaid eestlasi maapiirkondadesse kolima (Marksoo 2005). Selle tulemuseks oli nn linn–maa rändepöör ja esimesed valglinnastumise ilmingud, mis said alguse 1970. a-tel Tallinna ja Harjumaa vahelises rändes (pealinna ümbrusse koondusid mitmed jõukad põllumajandid). Maa–linn rändepöör laienes 1980. a-te alguses Eestile tervikuna. Kuigi teistlaadi ühiskondlikus raamistikus, oli muutus siserändes 1970. a-il toimunud ka Lääne-Euroopa riikides (Champion 1989). Ida-Euroopas ei saavutanud maa–linn rändepöör laiemat levikut, ehkki seda täheldati ka näiteks Ungaris (Brown, Schafft 2002). Rändepöörde tulemuseks oli ühelt poolt eestlaste suhteliselt suur hajutus üle riigi, teisalt aga sisserändajate tugev ruumiline koondumine Põhja-Eesti linnadesse.

Eesti taasiseseisvumine tõi kaasa veelkordsed ulatuslikud muutused rahvastikurändes. Siserändes on alates 1990. aastatest valdavad olnud kaks suundumust: pikamaaränne suurematesse linnadesse õppimise ja töö eesmärgil ning linnaregioonide sees paremat elukeskkonda otsivate perede valglinnastumine (Tammaru jt 2009). Õpirände hoogustumisele aitas tugevasti kaasa nõukogudeaegse elitaarse kõrghariduse asendumine massilise kõrgharidusega. Õpingud on peamine põhjus, mis toob noored nüüdisajal maalt linnadesse. Rahvastiku linnadesse ja nende lähitagamaale koondumist soodustas ka tootmise tõhususe kasv maal ja nõukogudeaegse põllumajandushõive kiire kadu koos teenindusmajanduse kasvuga. Üldistatult võib riigisisises rändes toimunud muutusi käsitleda kiiretempolise järgelinnastumisena Eestis ja ka mujal Ida-Euroopas, mis teeb tasa omaaegset alalinnastumist ja viib kogu piirkonda lähemale Lääne-Euroopa riikidele.

Välisrändes tõi Eesti taasiseseisvumine kaasa ulatusliku tagasirände peamiselt Venemaale 1990. a-te alguses. Jäägimeetodit, s.o rahvaarvude erinevusest loomuliku iibe mahaarvamist kasutades ilmneb, et muust rahvusest inimeste arv kahanes 1989. ja 2000. aasta rahvaloenduste vahel enam kui 140 000 võrra, samas kui eestlaste rändesaldo oli negatiivne 10 000 inimese võrra. Siiski jäi muude rahvuste tagasiränne (24% arvestatuna 1989. a rahvastikust) Eestis väiksemaks kui 1990. aastate alguses kõigile endistele NL-i liiduvabariikidele prognoositud rahvastiku kahanemine 50% võrra (Cole, Filatovtchev 1992). 2000. ja 2011. a loenduste vaheline rahvastikukadu oli muude rahvuste osas negatiivse rändesaldo tõttu (üle 28 000) oluliselt väiksem kui 1990. aastatel, eestlastel aga mõnevõrra suurem (üle 16 000). Arvestades, et eestlased moodustavad ligi 70% Eesti rahvastikust, tähendab see muude rahvusrühmade väljarände üle kolme korra suuremat intensiivsust võrreldes eestlastega.

Kui jätta kõrvale 1990. a-te venelaste ja teiste rahvuste esindajate tagasiränne oma kodumaale, on valdava osa viimase kahe aastakümne väljarändest moodustanud lahkumine Euroopa riikidesse. Selles rändes võib omakorda eristada kahte suuremat lainet. Esimene neist toimus 1990. a-te alguses ning moodustas osa raudse eesriide langemise järgsest ida–lääs etnilisest rändest Euroopas. Sel perioodil leidis esimest korda ajaloos aset ulatuslik ränne Eestist Soome (taasiseseisvumise hetkel eestlasi rahvastikurühmana Soomes ei elanud). Eestist lahkujate seas oli palju ingerisoomlasi, keda Soome käsitles etniliste tagasirändajatena. Teine ja suurem väljarände laine sai alguse Eesti ühinemisel Euroopa Liiduga ning hoogustus alates 2008. a puhkenud majanduskriisist (Anniste jt 2012).

Praeguse väljarände ulatuse on põhjustanud mitme teguri kokkulangemine. Esiteks jõudsid 2000. aastatel peamisse rändeikka suurearvulised 1980. aastate põlvkonnad. Sündimus oli sel perioodil kõrge mitte üksnes Eestis, vaid kõikjal Ida-Euroopas ning suure väljarände potentsiaali olemasolu selle piirkonna maades on üks väga oluline ida–lääs rände põhjus tänases Euroopas. Teiseks lisandus nõukogude aastatest pärit elatustaseme mahajäämusele 2000. a-te lõpul uue tegurina majanduskriisi mõju, mis tabas Eestit tunduvalt valusamini kui Soomet ja teisi Põhjamaid. Teisalt soodustas väljarännet ka Euroopa Liidu vanade liikmesriikide tööturgude avanemine (viimased riigid avasid Eestile tööturu 2011. a), mis võimaldab Eesti elanikel EL-i riikides vabalt töötada. Nende arengute tulemusena sai Soomest 2000. aastatel Eesti välisrände olulisim sihtpunkt ning ligikaudu iga teine väljarändaja on sel kümnendil lahkunud Soome. Enamgi veel, lühikese ajaga on Soomest saanud Venemaa asemel ka suurima Eesti kogukonnaga riik maailmas.

Rändes avalduvad uued suundumused ei piirdu töörändega. Kiiresti on uue väljarände liigina kasvamas õppimisränne. Saar Poll'i värske küsitlusuuring 2012. a gümnaasiumilõpetajate seas näitab, et just venekeelsete gümnaasiumide lõpetajad ei näe Eesti kõrgkoole enda jaoks atraktiivsena ning eelistavad õpinguid jätkata Euroopas. Rändesuundade osas on paralleelselt väljarändega viimastel aastatel sagenenud ka tagasiränne. Väärrib märkimist, et Eestisse tagasiränne on praegu suurem kui Eestist väljaränne kümnekond aastat tagasi.

Kirjeldatud mõjuteguritest lähtudes võib teha ka mõningaid oletusi rändeprotsesside muutuste kohta. Ehkki väljaränne Eestist veel kasvab, hakkab väljarände potentsiaal eelseisvatel aastatel eeldatavalt vähenema koos 1990. a-te väikeste sünnipõlvkondade jõudmisega peamisse rändeikka. Teiseks, alalise elukoha vahetamise kõrval ja asemel suureneb kiiresti rahvastiku ruumilise mobiilsuse vormide mitmekesisus, mida on nimetatud ka uueks mobiilsusrevolutsiooniks (Scheller, Urry 2006). Seetõttu võib oletada, et üha rohkem inimesi elab tulevikus hargmaist elu, millest üks osa on seotud Eesti ning teine osa mõne muu riigiga.

Lõimuvas Euroopa muutub lühemat või pikemat aega välismaal töötamine, õppimine või uute kogemuste otsimine üha enam tavapäraseks. Euroopa Sotsiaaluuringu andmed, mille kohaselt Eestis on välismaal töötamise kogemusega inimeste osakaal üks

suurimaid Euroopas (Mustrik 2011), viitavad kaudselt sellele, et Eesti asub nende uute suundumuste eesliinil. Nii võib kokkuvõttes ilmselt nõustuda nende autoritega, kes räägivad rände ajajärgu saabumisest nüüdisaegses rahvastikuarengus (Castles, Miller 2008) ja uuest mobiilsuse paradigmast (Scheller, Urry 2006). Sellega peavad kohanema kõik riigid ning arvestama, et üha sagedamini ületab nüüdisaja inimeste elu riikide piire, samamoodi nagu see kunagi hakkas ületama sünnipaiga ja kogukonna piire. Nendes muutustesse suhtumisel ei tohi unustada nüüdisaegsete kommunikatsioonivahendite arengut, mis on tundmatuse nihi lihtsustanud riigipiire ületavat suhtlemist ja võimaldab tahtmise korral säilitada igapäevase sideme kodumaaga ka kaugel viibides.

1.2.6 Rahvastiku vananemine

Ehkki rahvastiku vanuselise koosseisu muutumine ei kuulu demograafiliste alusprotsesside hulka, käsitletakse seda nüüdisaja Euroopa peamise rahvastikulise proovikivina (EC 2005). Vaatamata murelikule alatoonile, mis nähtuse üle arutlemisega enamasti kaasas käib, tuleb rahvastiku vananemist pidada demograafilise arengu seaduspäraseks väljenduseks. Rahvastiku vananemise põhjuseks on peatüki alguses märgitud suur demograafiline režiimimuutus, mis teisendab traditsioonilise, laieneva alusega rahvastikupüramiidi aja jooksul tänapäevaseks ühtlase või aheneva alusega sambaks (Martin, Preston 1994). Nimetatud seos koos demograafilise ülemineku algusaja varieeruvusega määrab põhijoontes riikidevahelise vananemismisvõrdluse tulemused. Käesolevas peatükis on riikide võrdluseks kasutatud eakate (65+) osakaalu rahvastikus.

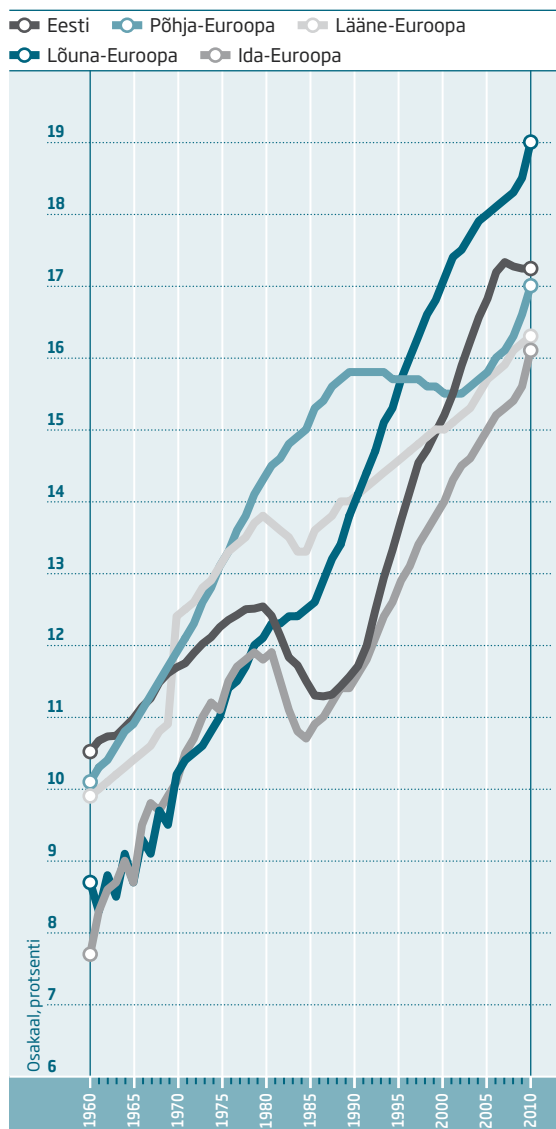
Varase demograafilise nüüdisajastumise tõttu hakkas eakate suhtarv Eestis suurenema juba 19. sajandi viimasel veerandil (Katus jt 2003). Teise maailmasõja eel moodustasid 65-aastased ja vanemad 10% rahvastikust, millega Eesti kuulus tollase Euroopa 4–5 „eakama“ riigi hulka. Ehkki sõjajärgne sissetõu vananemisprotsessi ajutiselt peatas ja isegi tagasi pööras, oli rahvastiku vananemisaste 1960. a-tel jätkuvalt võrreldav Põhja- ja Lääne-Euroopa maadega (joonis 1.2.6). Ka rahvastiku vananemises võib 1970. a-tel näha käesolevas peatükis juba käsitletud rühmavahetust, mille käigus Eesti demograafilised näitajad ühtlustusid Ida-Euroopa keskmisega. Vananemise puhul viis rühmavahetuse lõpule eakate osakaalu vähenemine 1980. aastatel, põhjuseks väikesearvulise, Esimese maailmasõja ja Vabadussõja ajal sündinud põlvkonna jõudmine eakate hulka. Protsessi korduva peatumise tõttu oli eakate suhtarv Eestis 1980. a-te lõpul kõigest 0,7 protsendipunkti kõrgem kui 1940. a-te algul, rahvastiku mediaanvanus aga koguni väiksem kui pool sajandit varem. Riikide võrdluses jagab Eesti Lätiga rahvastiku vananemise rände abil peatamise kestusrekordid.

Massilise sissetõu lõpp ja samaaegsed muutused teistes demograafilistes alusprotsessides põhjustasid 1990. aastatel rahvastiku vananemise järsu kiirenemise. Tähtsa hooandjana toimus selle juures 1940.–1950. a-il Eestisse asunud sissetõudajate põlvkonna jõudmine

Joonis 1.2.6

Eakate (65+) osakaal.

Eesti ja Euroopa piirkonnad 1960–2011

eakate vanuserühma, mis kahekordistas lühikese aja vältel välispäritolu rahvastiku vananemisnäitajad, võrdlustades need põlisrahvastiku omadega (Puur, Põldma 2010). Mitme teguri koostoimel suurenes eakate osatähtsus Eesti kogurahvastikus aastatel 1990–2011 poole võrra, 11,6%-st 17,4%-ni (rahvaloenduse andmetel on täpsustatud suhtarvuks 17,7%). Kahe viimase kümnendi kokkuvõttes on Eestit rahvastiku vananemise tempolt Euroopas edestanud vaid mõned riigid, rahvastiku kiiret vananemistempot tõendab ka joonisel esitatud võrdlus Euroopa põhiregioonidega.

Kirjeldataud suundumuste taustal võib tunduda üllatav, et viimasel neljal aastal eakate osakaal Eestis ei suurenenud. Sarnaselt vananemisprotsessi eelmise seisakuga 1980. aastatel on taas põhjuseks heitliku 20. sajandi järelkaja, täpsemini Teise maailmasõja lõpupool ja vahetult pärast sõda (1943–1946) sündinud eestlaste põlvkondade väikesearvulisus. Kuid nagu peatüki järgnevatel osadel selgub, on tegemist üksnes lühiajalise peatumisega.

1.2.7 Rahvastikutaaste

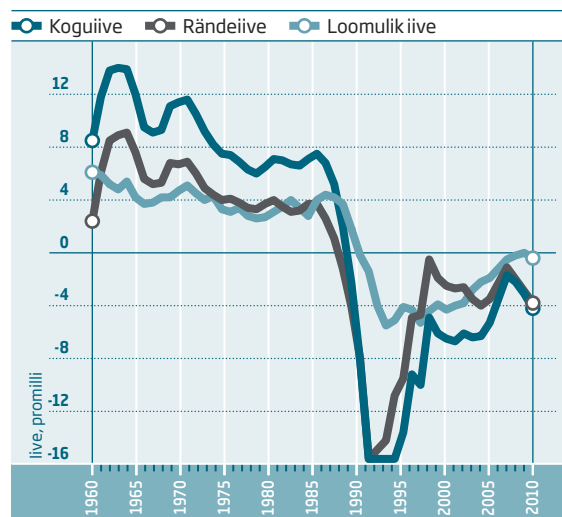
Peatüki senistes osades on käsitletud rahvastikuarengut protsesside kaupa, käesolevas võetakse need kokku ning käsitletakse põlvkondade asendumise kaudu toimuvat rahvastiku uuenemist ehk taastet. Rahvastikutaastet mõeldakse perioodvaates rahvaarvu muutuse ehk koguiibega, mis lõimib kõiki demograafilisi alusprotsesse (sündimus, suremus, sisse- ja väljaränne). Kaudselt peegeldub koguiibes aga veelgi laiem protsesside spekter (nt pere- ja tervisekäitumine), samuti rahvastiku struktuuris salvestunud eelnev demograafiline areng. Koguiibe muutuste paremaks mõistmiseks on järgnevas välja toodud ka rahvaarvu mõlema muutusekomponendi, loomuliku ja rändeiibe panus.

Rahvastikuprotsesside dünaamikat teades pole muidugi üllatav, et ka taastest lähtudes jaguneb viimane poolsajand Eesti rahvastikuloos väga eriilmelisteks osadeks (**joonis 1.2.7**). Kuigi rahvastiku koguiibe vähenes 1980. a-te lõpuks võrreldes 1960. a-tega ligi poole võrra, oli see kuni taasiseseisvumiseni varakult nüüdisajastunud rahvastiku kohta siiski ebaharilikult suur. Eesti rahvaarv kasvas ajavahemikul 1960–1989 kokku 30% (eestlased 7,7%, muud rahvused 95% juurdekasvu protsendina 1960. a rahvaarvu baasilt), mis ületas Põhja- ja Lääne-Euroopa maade rahvastikukasvu samal perioodil 1,7–2,1 korda ning oli märgatavalt suurem ka Lõuna- ja Ida-Euroopa vastavaist näitajaist. Riikide võrdluses kasvab rahvaarv tollal Eestist kiiremini vaid mõnel üksikul Euroopa maal, kus demograafiline üleminek oli lõppenud siinsest mitu aastakümnet hiljem. Eesti rahvaarvu kiire kasvu põhjuseks oli muidugi sisse- ja väljarände pikaajaline ja suur ülekaal: 1970. a-te keskpaigani langes rändesaldo arvele üle poole ja 1980. a-tel ligikaudu pool koguiibest. Lääne- ja Põhja-Euroopas piirdus rändeiibe panus samal ajal keskmiselt 24% ja 13%-ga rahvaarvu kasvust. Ida-Euroopas oli rände panus veelgi väiksem, Lõuna-Euroopas aga väljarände ülekaalu tõttu 1970. aastateni negatiivne.

Väärrib märkimist, et kuni 1980. a-te lõpuni oli rände roll rahvaarvu kasvu allikana tegelikult suurem

Joonis 1.2.7

Loomulik iive, rändeiive ja koguiive. Eesti 1960–2011

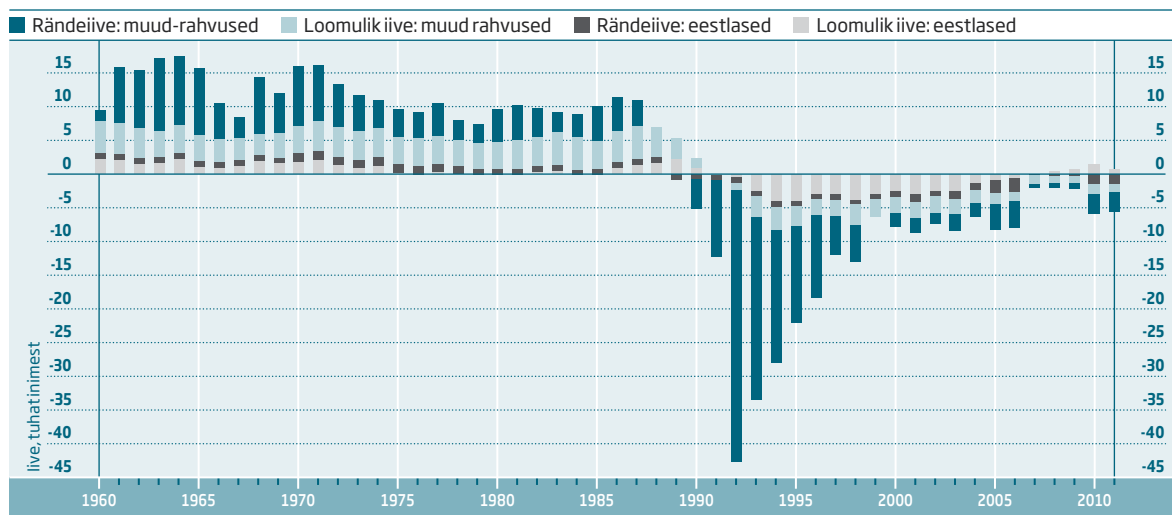

kui muutusekomponentide proportsioonist paistab, sest lisaks otsesele mõjule andis migratsioon kasvule hoogu ka kaudselt, sisse- ja väljarände varal noorendatud vanuseseiisu ja sellest johtuva tugevasti positiivse loomuliku iibega. Rände kogumõju näitlikustamiseks on **joonisel 1.2.8** esitatud rahvaarvu muutusekomponendid rahvuse lõikes. Kuna Eesti kaotas Teise maailmasõja käigus valdava osa oma ajaloolistest vähemusrahvustest, siis mõõdab rände kogupanust rahvastikutaastesse üsna täpselt rändeiibe ja muude rahvaste loomuliku iibe summa. Sellist vaatenurka rakendades langeb 1960.–1980. aastatel sisse- ja väljarände kokku umbes 4/5 Eesti kogurahvastiku kasvust.

Laulva revolutsiooni kõrghetkede järel alanud demograafiliste protsesside teisenemine viis rahvaarvu mõlemad muutusekomponendid juba Eesti taasiseseisvumise eel miinuspoolele: kiiremini reageeriv rändeiive pöördus negatiivseks 1989. a, loomulik iive järgnes sellele 1991. a. Kuigi muutuse suund oli eelneva ajajärguga võrreldes vastupidine, kujunes ka 1990. aastatel alanud rahvaarvu kahanemise peamiseks tõukejõuks ränne.

Joonis 1.2.8

Rahvaarvu muutuskomponendid eestlaste ja muude rahvaste lõikes. Eesti 1960–2011

Välispäritolu rahvastiku osalise kodumaale naasmise tõttu negatiivseks muutunud rändesaldo vähendas rahvaarvu kümnendi vältel 9,7%, miinuskärgiline loomulik iive lisas sellele veel 2,9%. Siinse käsitlusega hõlmatud maade hulgas oli Eesti rahvastikukadu 1990. a-tel suurim. Eesti rahvaarv vähenes 12,6% võrra (eestlaste arv 3,5%, muude rahvuste arv 27% võrra), järgnesid Läti (vähenemine 10,7%) ja Bulgaaria (vähenemine 6,6%). Ida-Euroopa keskmine rahvastikukadu piirdus 1990. a-tel 2,8%-ga, samas kui Euroopa teistes piirkondades suurenes rahvaarv 3,3–6,0% võrra, kusjuures 50–88% juurdekasvust põhjustas sisse- ja välisrände otsene mõju.

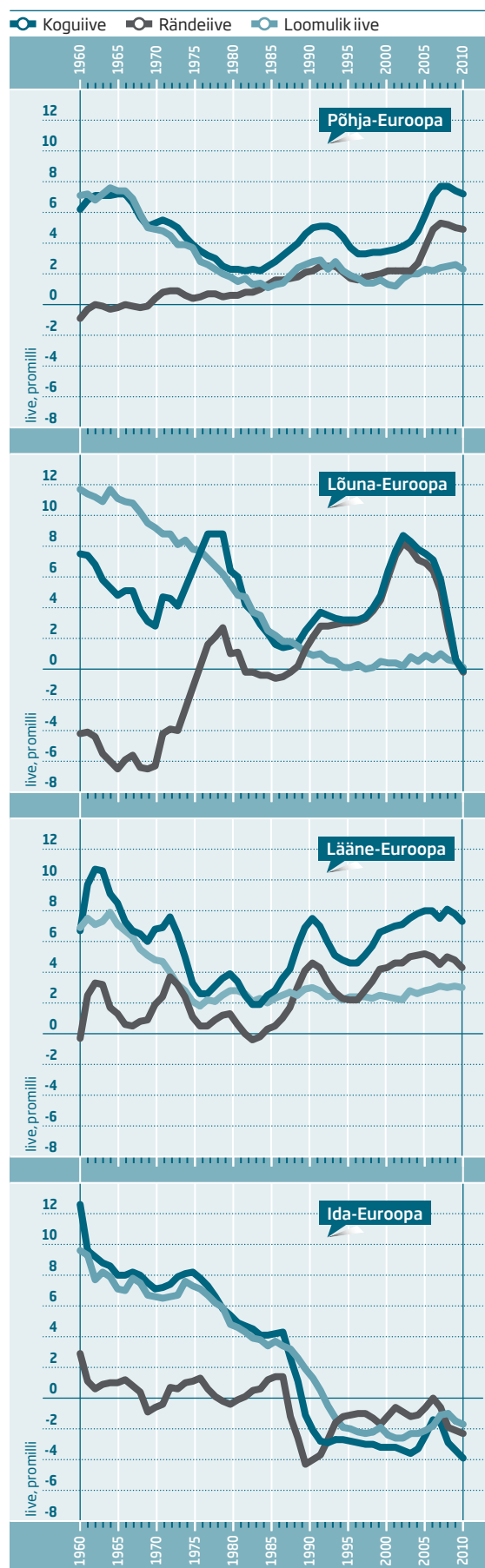
Käesoleva sajandi esimest kümnendit iseloomustas rahvastiku taastenaajajate järk-järguline paranemine, mis ei viinud siiski rahvastikukao peatumiseni. Uue rahvaloenduse tulemustest selgub, et ajavahemikul 2000–2011 vähenes Eesti rahvaarv 5,7% võrra (eestlased -3,0%, muud rahvused -11,3%). Muutusekomponentidest andis vähenemisse jätkuvalt suurema panuse ränne, kuid loomuliku iibega võrreldes polnud selle ülekaal enam mäe- kõrgune (vastavalt -3,2% ja -2,5%). Surmade ja sündide vahetõrje iseloomustas läbi kümnendi ulatuv positiivne suundumus, mis tipnes loomuliku iibe tõusmisega ajuti- selt nulljooneni (+35 inimest 2010. a). Eestlastel avaldus see suundumus mõnevõrra jõulisemalt ja tõi aastateks 2008–2011 positiivse loomuliku iibe, mis suurendas nelja aasta kokkuvõttes eestlaste arvu 4000 inimese võrra. Aja- vahemikul 2000–2011 piirdus negatiivse loomuliku iibe põhjustatud rahvastikukadu eestlastel 1,2%-ga, negatiiv- sest rändeiibest juhtuv rahvaarvu vähenemine ulatus aga 1,9%-ni. Need suhtarvud osutavad iibekomponentide vahetõrje muutumisele võrreldes 1990. a-tega, mil pea- miseks eestlaste arvu vähendavaks teguriks oli negatiivne loomulik iive.

Euroopa taustal on möödunud kümnendi arengud tähendanud Eesti rahvastikutaastelise positsiooni teatud paranemist. Kuigi rahvastikukadu oli 2000. a-il Eestis jätkuvalt suurem kui Euroopa põhiregioonides keskmiselt, asendus võrdluses Ida-Euroopaga kordadesse ulatunud lõhe mõõdukama erinevusega. Viimase 4–5 aasta vältel ei ole Eesti rahvastiku koguiive Ida-Euroopa keskmisest enam negatiivses mõttes ei eristunud, muutusekomponen- tidest on seda suundumust toetanud eeskätt loomuliku iibe miinuse vähenemine.

Euroopa teistes piirkondades andis 21. sajandi alguskümnendil tooni rahvastiku kiire kasv: ajava- hemikul 2000–2011 suurenes rahvaarv Põhja-Euroo- pas 6,9%, Lääne-Euroopas 9,6% ja Lõuna-Euroopas 7,3% võrra. Nüüdisaegse rahvastikutaaste oludes on sellised kasvunumbrid saavutatavad ainult massilise sisse- ja välisrände toel, mida tõendab rändeiibe suurenemine kõigis kolmes piirkonnas, võrreldes 1990. a-tega. Rände otsene panus varieerus perioodi kokkuvõttes sõltuvalt regioonist 64–90% tasemel, millele sisse- ja välisrände kogupa- nuse saamiseks tuleb juurde arvestada rände kaudne mõju. **Joonisel 1.2.9** esitatud võrdlusandmest paistab ka positiivse majanduskonjunkturi tähtsus rände- põhise kasvu ühe keskse eeldusena, selle minetamise mõju peegeldavad viimaste aastate trendid Lõuna-Eu- roopa maades. Rahvaarvu ja selle muutusekompo- nentide võrdlust üksikute riikide kaupa võimaldavad **tabelis 1.2.2** esitatud andmed.

Joonis 1.2.9

Loomulik iive, rändeiive ja koguiive.
Euroopa piirkonnad 1960–2011

1.2.8 Kokkuvõtteks

Eelnevas vaadeldi Eesti rahvastikuarengut võrdlevalt Euroopa nelja põhiregiooni taustal. Käsitletud demograafilise nüüdisajastumise algusaega tagasi ulatuv ajaline raam tõi kõigis peamistes rahvastikuprotsessides üsna sarnaselt esile mitu arengujärku, millega seondub ka Eesti asendi muutumine Euroopa rahvastikukaardil.

Neist arengujärkudest esimene ja pikim jõudis lõpule Teise maailmasõjaga, algus ulatub aga 17.–18. sajandisse, kui Hajnali joonest lääne pool asunud maades astuti oluline samm tänapäevase rahvastikutaaste suunas. Kuigi see ei puudutanud veel otseselt taaste tuumprotsesse, sündimust ja suremust, otsustas varase ja kõikse abielu asendumine malthusliku abieluga Eesti rahvastikuarengulise kuuluvuse järgnenud paarisajaks aastaks. Koos Soome, Ingerimaa, Läti ja Leeduga moodustas Eesti uue abielumudeli leviku idapoolseima ala. Princetoni projekti eestvedaja Ansley Coale (1973; 1992) on oma uurimustes näidanud tihedat seost abielumudeli vahetumise ja sündimuseülemineku varase alguse vahel, mis viis Eesti 19. sajandi teisel poolel demograafilise nüüdisajastumise teerajajate hulka Euroopas ja maailmas. Sellesse rühma kuuluvates maades jõudis rahvastikutaaste modernse tüübi väljakujunemine põhijoontes lõpule 1930. aastateks. Selle arengujärgu vältel iseloomustas Eesti demograafilist arengut sarnasus Põhja- ja Lääne-Euroopaga nii suundumustes ja mõjus ühiskonnale kui asendi poolest rahvusvahelises võrdlustes.

Uue pöörde Eesti rahvastikuarengusse tõi omariikluse kaotus ning selle tunnusjooneks võib esitatud võrdlusainest üldistades pidada eemaldumist pikaajaliselt demograafiliselt arengurajalt. Kuigi rahvastikukaotuste tekitamine ei nõudnud pikka aega, kulus demograafiliste protsessimustrite teisenemiseks terve inimpõlv – erinevate arengunäitajate põhjal võib muutuse süsteemselt teostunuks lugeda 1970. aastate alguseks. Põhja- ja Lääne-Euroopas oli sel ajal hoogu võtnud uus rahvastikuarenguline muutustelaine, mille ilmingutega – mõnda erandit kõrvalt jättes – Eesti enam kaasa ei läinud. Selle asemel lähendasid keskmise eluea tõusu lakkamine, peremoodustuse jätkuv noorenemine ja sellest toetatud sündimuse tõus ning rahvastiku vananemise aeglustumine Eestit rahvastikuliselt üha rohkem Ida-Euroopa maadele, seda kuni enamiku protsessimustrite kokkusu-lamiseni 1980. aastatel.

Nõukogude Liidu lagunemine avas kogu Ida-Euroopas tee ühiskondlikele murrangutele, mille üheks osaks on olnud demograafilised muutused. Enamikus selle pöörde käigus esile kerkinud suundumustes – rahvastikukadu, sündimuse vähenemine, keskmise eluea kriisilaadne lühenemine, väljaränne, rahvastikuvananemise hoogustumine – paistis Eesti oma Ida-Euroopa kaasteeliste hulgas välja muutuste suure ulatuse poolest. Nagu protsessianalüüsides ilmnas, võib selle põhjuseks pidada ühelt poolt vanast ühiskonnasüsteemist lah-tirakendamise tempot ja teisalt süsteemimuutuse eel kujunenud olukorda (nt pikk seisak eluea pikenemises ja rahvastiku vananemises, väga arvukas välispäritolu rahvastik, sündimuse tõus pärast 1950.–1960. aastate madalat taset).

Kuigi kontrast 1980. aastate ja 1990. aastate demograafiliste näitavate vahel on väga suur, pole võrdlevas vaates sugugi kindel, kas nende kahe kümnendi vahele tuleks asetada ka rahvastikuarengu järgmise etapi algustähis. Kui võtta lähtekohaks aetus Euroopa põhiregioonide suhtes, siis rahvastikuprotsesside radikaalsele suunamuu-tusele vaatamata jätkus 1990. a-tel pigem 1970.–1980. aastatel välja kujunenud Eesti demograafiline ühtekuuluvus Ida-Euroopaga. Siiski jõuame ka sellest loogikast juhindudes välja rahvastikuarengu periodiseerimise juurde ja peame küsima: kas nüüdis-Eesti puhul on põhjust rääkida uuest arengujärgust või suunab demograafilist põhijoont endiselt hõivanguaja järelmõju? Üheks heaks mooduseks sellisele küsimusele vastust otsida on riikidevahelised võrdlused, millele käesolev inimarengu aruanne keskendub.

Peatüki eelnevates osades toodud võrdlusainest kokku võttes tundub, et Eesti praeguses demograafilises arengus avalduvad üheaegselt nii lähema mineviku mõjud kui uue arengujärgu tunnused. Rahvastikuarengule omast järjepidevust arvestades on selline põimumine küllalt ootuspärane. Minevikust edasikanduva mõju kõige kaalu-kamaks ilminguks on rahvaarvu jätkuv vähenemine, mis eristab Eestit riikidevahelises võrdluses selgesti Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest. Kuigi rahvastikukadu leiab aset praegu, paiknevad selle mitmed põhjused Eesti varasemas arengus. Nende hulka kuulub näiteks 1970.–1980. a-te „noor“ peremoodustus, mille asendumine „küpsemaga“ alates 1990. aastatest vähendab vaatluslikke sündimusnäitajaid veel 10–15 aasta vältel ja hoiab loomuliku iibe miinuspoolel. Samuti kätkestid iseseisvuse taastamisele eelne-nud ajas asjaolud, miks paljud muudest rahvustest isikud Eestist 1990. aastatel ja hiljem lahkusid. Minevikuga on seotud ka praeguseks vaid osaliselt tasatehtud mahajää-mus Euroopa järjepidevate riikide elatustasemest ja sot-siaalsüsteemist, mis sisserändajate ligitõmbamise asemel soodustab majandusoludest põhjustatud väljarännet.

Minevikumõju kõrval toovad riikidevahelised võrdlused Eesti rahvastikuarengus esile ka teistsu-guseid jooni. Kõige reljeefsemalt avaldub see vahest perevormide mitmekesisuses, mis paigutab Eesti teise demograafilise ülemineku teerajajate hulka (Sobotka 2008; Lesthaeghe 2010). Eestit lähendavad Euroopa kontekstis kõrgema sündimusega maadele töö- ja pereelu ühitamise võimalused, lastehoiuteenuse suhteliselt hea kättesaadavus ja alates 2004. a ka Põhjamaadest üle võetud kõrge asendusmääraga sissetulekupõhine vanema-palga süsteem. Kuigi Põhjamaadega võrreldav heaolusüsteem jääb meile lähemas tulevikus kättesaamatuks, on töö- ja pereelu ühitamise võimalusi Eestis hinnatud Euroopa Liidu ida- ja lõunapoolsete maade taustal üheks paremaks (Matysiak 2011). Nüansikamad protsessikäsitlused (Klesment, Puur 2010) on näidanud positiivset seost haridustaseme ja teisesünni tõenäosuse vahel, mis on teadaolevalt üheks Põhjamaade kõrgemat sündimust toetavaks teguriks (Kravdal 1992; Vikat 2004; Gerster jt 2007). Kui mõelda rahva haritumast kihist kui teenäitajast, võiks positiivse haridusseose ilmnemist pidada tuleviku seisukohalt heaks märgiks.

Võrdlusvaates tähelepanu vääri-vad uued jooned ei piirdu peremudelite ja sündimusega, neid võib leida ka teiste protsesside juures. Näiteks rahvastiku vana-

nemise kontekstis väärib teadvustamist Eesti vanemaaliste tähelepanuväärselt kõrge tööhõive. Enne majanduslangust, a-il 2005–2009 asus Eesti 55–64-aastaste hõivemäära poolest Euroopa Liidu maade hulgas Rootsi ja Taani järel teisel-kolmandal kohal. Selline asetus on Eesti vanemaaliste rahvastiku tervisenäitajate taustal ehk üllatav, kuid võiks sisendada usku ühiskonna võimesse leevendada demograafilise vananemise tagajärgi. Suremuse osas kinnitavad võrdlused Eesti sisenemist südame-veresoonkonna haiguste taandumise ajajärku, mis on lääneriikides alates 1970. aastatest eluea pikenemise peamiseks teguriks. Uude etappi sisenemisel edestas Eesti oma Balti naabreid ja on naiste osas jõudnud järele Ida-Euroopa kõige edukamatele siirderiikidele.

Kuigi demograafide ootused rahvastikutaaste tuleviku suhtes muutusid möödunud kümnendil varasemast mõnevõrra optimistlikumaks (Morgan 2003; Goldstein, Sobotka, Jasiloniene 2009; Bongaarts, Sobotka 2012), ei viita riikidevahelised võrdlused 1980.–1990. aastatel Euroopas välja kujunenud piirkondlike erisuste peatsele kadumisele. Rahvastikutaaste komponentidest on Euroopat läbivate erinevuste peamiseks kandjaks sündimus, mis asetab ühele poole taastetaseme lähedase sündimusega Põhja- ja Lääne-Euroopa ning teisalt madalama sündimusega Lõuna- ja Ida-Euroopa ning saksakeelsed riigid (Frejka, Sobotka 2008). Eesti asub nende kahe demograafilise võõrte piiril ja nii võib pikemaajalise väljajavaate seisukohast pidada määravaks seda, kumma võõrte suunas meie ettevõtmised ja rahvastikuloolise pärandi mõju Eestit viivad.

Sellest pikemaajalise kursi võtmisest olenemata tuleb lähemas tulevikus olla valmis selleks, et Eesti demograafilist päevapilti hakkab üha tugevamini vormima 1990. aastatel toimunud sündimuse vähenemine. Alanud kümnendil hakkavad nende aastate väiksemaarvulised põlvkonnad ise lapsevanema ikka jõudma, mis kahandab paratamatult ja märgatavalt sündide arvu ning viib loomuliku iibe taas sügavamale miinuspoolele. See tähendab ühtlasi rahvastikukao ja rahvastiku vananemise jätkumist ning nõuab ettemõtlevat kohanemispingutust paljudes ühiskonnaelu valdkondades. ÜRO rahvastikuprognoside kahe tõepärasema stsenaariumi raames ennustatakse Eestile 2050. aastaks eakate (65+) osakaalu tõusu praeguselt ligi 18%-lt 25–26%-ni (United Nations 2011). Eakate ülalpeetavussuhe (65+aastaste ja 20–64-aastaste arvu suhe) suureneb samal ajavahemikul eeldatavasti 28-lt 47–49-ni.

Eesootavate muutuste ulatusele vaatamata oleks ekslik arvata, nagu oleksid need midagi Eestile ainuomast. ÜRO prognooside kohaselt on Eestile prognoosi-

tav üllatavalt sarnane sellega, mida ennustatakse Euroopas kõige kestlikuma rahvastikutaastega Põhjamaadele, kus 21. sajandi keskpaigaks kerkib eakate suhtarv 17%-lt 25%-ni ja ülalpeetavussuhe 28-lt 47-le. Lääne-Euroopale ennustab ÜRO eakate osakaalu tõusu keskmiselt 27–28%-ni ja ülalpeetavussuhte suurenemist 52–53-ni, Ida-Euroopale eakate suhtarvu vahemikus 27–30% ning ülalpeetavussuhte 52–55. Kui rahvastikumuutused Euroopa ühiskondade kohanemisvõime piiri katsetama hakkavad, juhtub see kõige tõenäolisemalt Vahemere- ja Põhjamaade piirkondades. Pika keskmise eluea ja praeguseks ligi kolm aastakümnet valitsenud väga madala sündimuse järelmina ootab seda piirkonda eakate suhtarvu tõus kolmandikuni rahvastikust (32–34%) ja ülalpeetavussuhte suurenemine 66–69-ni. Sarnane tulevik on ees ootamas käesoleva kogumiku kaugemate võrdlusriikide hulka kuuluvaid Aasia tööstusmaid, mis läbisid demograafilise ülemineku 20. sajandi teisel poolel erakordselt kiiresti. Nii prognoosib ÜRO Lõuna-Koreale 2050. aastaks eakate suhtarvu 33–36% ja ülalpeetavussuhteks 67–71 ja Singapurile vastavalt 32–35% ning 63–67. Kolmes Lõuna-Ameerika võrdlusriigis suureneb ülalpeetavussuhe 2050. aastaks 37–42-ni, rahvastikuvananemise kõrgpunkt jääb aga 21. sajandi teise poole. Prognoositud numbriliste näitade väike hajuvus variantide vahele osutab ennustuste täpsusele, mis tuleneb sellest, et nii 21. sajandi keskpaiga eakad kui ka enamik nende ülalpidajatest on tänases rahvastikus juba olemas.

Lõpetuseks tuleb rõhutada, et kuigi rahvastiku- prognoosid on heaks abiks demograafiliste suundumuste etteaimamisel ühe-kahe põlvkonna ulatuses, ei määra need siiski rahvastikuarengu käiku. Seetõttu ei piirdu Eesti demograafiline arenguruum eelnevas viidatud prognooside numbrivahemikuga, mis mõne teise riigi taustal võib sisendada isegi petlikku mugavustunnet. Avatud ja väikese ühiskonnana on Eesti ka demograafiliselt dünaamilisem ja mõjutatavam kui suuremad riigid, mille tõenduseks on Eesti asend mitmete rahvusvaheliste võrdluste äärmuspositsioonil või selle läheduses. (Äärmuspositsioonil olek tähendab, et võrdlustes ollakse, sõltuvalt näitaja mõõtühikust, kõige suurem, kõige väiksem, kõige pikem, kõige lühem, kõige kiirem, kõige aeglasem.) Käesoleva ülevaate kokkuvõtlikuks sõnumiks võiks olla võimaluste olemasolu nii positiivseteks kui negatiivseteks arenguteks. Nende võimaluste soovitava kasuks pööramine ei ole kindlasti teostatamatu, kuid eeldab riigi ja laiemal ühiskonna vahelisel usaldusel ühist tarka tööd. ○

Autorid tänavad Liili Abuladzet, Asta Põldmat ja Jaak Valget peatüki valmimisele kaasa aidanud kommentaaride ja soovitude eest.

Viidatud allikad

1. Anniste, K; Tammaru, T; Pungas, E; Paas, T. (2012). Dynamics of educational differences in emigration from Estonia to the old EU member states. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 16(1), 219–235.
2. Billari, F; Liefbroer, A; Philipov, D. (2006). The postponement of childbearing in Europe: driving forces and implications. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4, 1–18.
3. Bongaarts, J; Sobotka, T. (2012). A demographic explanation for the recent rise in European fertility. *Population and Development Review*, 38(1), 83–120.
4. Brown, D; Schafft, K. (2002). Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transition. *Journal of Rural Studies*, 18(3), 756–793.
5. CALDWELL, J.C. (2006). *Demographic Transition Theory*. Springer.
6. Castles, S; Miller, M. (2008). *The Age of Migration*. 4th Edition. London: Palgrave Macmillan.
7. Champion, T; ed. (1989). *Counterurbanisation: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*. London: Edward Arnold, 1–18.

8. CHESNAIS, J.-C. (1992). *Demographic Transition. Stages, Patterns and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press.
9. COALE, A.J. (1973). The demographic transition reconsidered. *Proceedings of the IUSSP International Population Conference*, 1. Liege: Editions Ordina, 53–73.
10. COALE, A.J. (1992). Age of entry into marriage and the date of the initiation of voluntary birth control. *Demography*, 29(3), 333–341.
11. Coale, A; Watkins, S; eds. (1986). *Fertility Decline in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
12. Cole, J; Filatovchev, I. (1992). Some observations on migration within and from the former USSR in the 1990s. *Post-Soviet Geography*, 33(7), 532–543.
13. COLEMAN, D. (2006). The European demographic future: determinants, dimensions and challenges. Demeny, P; McNicoll, G; eds. *The Political Economy of Global Population Change 1950–2050*. Population and Development Review, Supplement to Vol. 32, 52–95.
14. EUROPEAN COMMISSION (2005). Green paper „Confronting demographic change: a new solidarity between generations”. Brussels: Commission of the European Communities.
15. Frejka, T; Sobotka, T. (2008). Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research SC7: Childbearing Trends and Policies in Europe*, 19, 15–46.
16. Gerster, M; Keiding, N; Knudsen, L.B; Strandberg-Larsen, K. (2007). Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. *Demographic Research*, 17, 181–210.
17. Goldstein, J.R; Sobotka, T; Jasilioniene, A. (2009). The end of „lowest-low” fertility? *Population and Development Review*, 35(4), 663–699.
18. HAJNAL, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In D.V. Glass, D.E. Eversley, eds. *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 101–143.
19. Jasilionis, D; Meslé, F; Shkolnikov, V.M; Vallin, J. (2011). Recent life expectancy divergence in the Baltic countries. *European Journal of Population*, 27(4), 403–431.
20. KATUS, K. (1994). Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. Lutz, W; Scherbov, S; Volkov, A; eds. *Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991*. London and New York: Routledge, 89–111.
21. KATUS, K. (2000). Long-term mortality trend in the Baltic countries. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 4(3), 231–256.
22. Katus, K; Puur, A; Pöldma, A; Sakkeus, L. (2003). *Population Ageing and Socio-economic Status of Older Persons in Estonia*. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
23. Katus, K; Puur, A; Pöldma, A; Sakkeus, L. (2007). First union formation in Estonia, Latvia and Lithuania: Patterns across countries and gender. *Demographic Research*, 17, 247–300.
24. Kertzer, D.I; Barbagli, M. (2003). *Family Life in the Twentieth Century. The history of the European family*, 3. New Haven and London: Yale University Press.
25. KLESMENT, M. (2010). *Fertility Development in Estonia during the Second Half of the 20th Century: The Economic Context and its Implications*. Dissertations in social sciences, 46. Tallinn: Tallinn University.
26. Klesment, M; Puur, A. (2010). Effects of education on second births before and after societal transition: evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*, 22, 891–932.
27. KRAVDAL, Ø. (1992). The emergence of a positive relation between education and third birth rates in Norway with supportive evidence from the United States. *Population Studies*, 46(3), 459–475.
28. KULU, H. (1997). *Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
29. LANDRY, A. 1982 (1934). *La Révolution Démographique. Études et Essais sur les Problèmes de la Population*. Paris: INED.
30. Lee, R.D; Reher, D.S; eds. (2011). *Demographic transition and its consequences*. Population and Development Review. A Supplement to Vol. 37.
31. LESTHAEGHE, R. (1995). The second demographic transition in Western Countries: An interpretation. In K. Mason and A.-M. Jensen, eds. *Gender and Family Change in Industrialised Countries*. Oxford: Clarendon Press, 17–62.
32. LESTHAEGHE, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251.
33. MARKSOO, A. (2005). Linnastumine nõukogude aastatel. Kulu, H; Tammaru, T; toim. *Asustus ja ränne Eestis: uurimusi Ann Marksoo 75. sünnipäevaks*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 59–81.
34. Martin, L.G; Preston, S.H. (1994). *Demography of Aging*. Washington, D.C.: The National Academies Press.
35. MATYSIAK, A. (2011). *Interdependencies between Fertility and Women's Labour Supply*. Springer.
36. MERTELSMANN, O. (2011). Keskmise oodatav eluiga stalinismiaegses Eestis. *Ajalooline ajakiri*, 1, 105–110.
37. MORGAN, P.S. (2003). Is low fertility a twenty-first-century demographic crisis? *Demography*, 40(4), 589–603.
38. MUSTRIK, K. (2011). Välismaal töötamise kogemus Euroopa riikide elanike seas. *Magistritöö*, Tartu Ülikool, geograafia osakond.
39. NAZIO, T. (2008). *Cohabitation, Family and Society*. New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
40. NOTESTEIN, F.W. (1945). *Population – The long view*. In Schultz, T.W; ed. *Food for the World*. Chicago: Chicago University Press, 36–57.
41. Palli, H. 1997. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus.
42. Plakans, A; Wetherell, C. (2005). The Hajnal line and Eastern Europe. In Engelen, T; Wolf, A.P; eds. *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*. Amsterdam: Aksant, 105–126.
43. Puur, A; Pöldma, A. (2010). *Rahvastiku vananemine demograafilises vaates. Sotsiaaltrendid V*. Tallinn: Statistikaamet, 16–32.
44. Puur, A; Rahnu, L. (2011). Teine demograafiline üleminek ja Eesti rahvastiku nüüdisareng. *Akadeemia*, 23(12), 2225–2272.
45. Puur, A; Rahnu, L; Maslauskaitė, A; Stankuniene, V; Zakharov, S. (2012). Transformation of partnership formation in Eastern Europe: The legacy of the past demographic divide. *Journal of Comparative Family Studies*, 43(3), 389–418.
46. REHER, D.S. (2004). The demographic transition revisited as a global process. *Population, Space and Place*, 10, 19–41.
47. RÔBAKOVSKII, L. (1987). *Migratsija naselenija: prognos, faktor, politika*. Moskva: Nauka.
48. SAKKEUS, L. (1991). *Post-war migration trends in Estonia*. RU sari B, nr.15. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
49. Sheller, M; Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, 38(2), 207–26.
50. Sobotka, T. 2008. The diverse faces of the second demographic transition in Europe. *Demographic Research: SC7: Childbearing Trends and Policies in Europe*, 19, 171–224.
51. SZELENYI, I. (1996). *Cities under socialism – and after*. In Andrusz, G; Harloe, M; Szelenyi, I; eds. *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell Publishers, 286–317.
52. Tammaru, T; Leetmaa, K; Silm, S; Ahas, R. (2009). Temporal and spatial dynamics of the new residential areas around Tallinn. *European Planning Studies*, 17(3), 423–39.
53. Tammaru, T; Kumer-Haukanõmm, K; Anniste, K. (2010). *Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet. Praakli, K; Viikberg, J; toim. Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 35–55.
54. UNITED NATIONS (2011). *World Population Prospects*. New York: United Nations Population Division.
55. VAN DE KAA, D. (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42 (1).
56. Vallin, J; Meslé, F. (2005). Convergences and divergences: an analytical framework of national and sub-national trends in life expectancy. A new approach to health transition. *Genus*, vol.LXI, no.1, pp.83–124.
57. VIKAT, A. (2004). Women's labour force attachment and childbearing in Finland. *Demographic Research SC3: Contemporary Research on European Fertility: Developments and Perspectives*, S3, 177–212.